

УДК 159.923.2

ФОРМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК СИСТЕМИ, ЗДАТНОЇ ДО САМООРГАНІЗАЦІЇ

Савченко О.В., к. психол. н., доцент,
докторант кафедри загальної та соціальної психології
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Визначено чотири типи організації рефлексивної компетентності як системи, здатної до самоорганізації: інтегрований, дезорганізований, диференційований та збалансований. Ці типи було співвіднесено з основними етапами процесу самоорганізації: досягненням відносно високої інтеграції елементів, зниженням міри інтеграції, підвищенням міри диференціації системи, встановленням тимчасового балансу між двома тенденціями.

Ключові слова: система, самоорганізація, інтеграція, диференціація, внутрішня структура, рефлексивна компетентність.

Определены четыре типа организации рефлексивной компетентности как системы, способной к самоорганизации: интегрированный, дезорганизованный, дифференцированный и сбалансированный. Данные типы были соотнесены с основными этапами процесса самоорганизации: достижением относительно высокой интеграции элементов, снижением степени интеграции, повышением степени дифференциации системы, установлением временного баланса между двумя тенденциями.

Ключевые слова: система, самоорганизация, интеграция, дифференциация, внутренняя структура, рефлексивная компетентность.

Savchenko O.V. THE FORMS OF FUNCTIONING OF THE REFLECTIVE COMPETENCE AS A SYSTEM THAT IS ABLE TO SELF-ORGANIZATION

Has identified four types of organization reflective competence as a system capable of self-organization: an integrated, disorganized, differentiated and balanced. These types were correlated with the main stages of the process of self-organization: the achievement of a relatively high integration of the elements, reducing the degree of integration, increasing the degree of differentiation system, establishing a temporary balance between the two trends.

Key words: system, self-organization, integration, differentiation, internal structure, reflective competence.

Постановка проблеми. Розвиток наукових уявлень про характер функціонування й розвитку складних динамічних систем привів до появи концепції самоорганізації системи (синергетика). Основоположники цього напрямку досліджень (К. Лоренц, Г. Хакен, Г. Ніколіс, І.Р. Пригожин, І. Стенгерс та інші) припустили, що відкритий і нестабільний стан системи, а також нелінійні процеси розвитку забезпечують формування її різноманітних форм з елементів середовища, які поєднуються в різний спосіб. Формуючись, система може перебувати на різних фазах свого розвитку, що характеризуються різним характером внутрішньої організації.

Самоорганізація може розглядатись як властивість системи, як процес упорядкування та як тип внутрішнього фактора, що визначає характер організації. Самоорганізація як властивість відображає здатність системи самостійно організувати й реструктурувати власну конструкцію, вносити корективи в програми свого функціонування та розвитку. Самоорганізація як цілеспрямований процес забезпечує формування, відтворення й удосконалення ха-

рактеру організації складної динамічної системи. Ми розглядаємо самоорганізацію як важливий фактор організації системи, який проявляється в різних формах функціонування цілісної системи.

Самоорганізація – тип співвідношення вертикальних (міжрівневих) і горизонтальних (у межах одного рівня) зв'язків, що забезпечує певний рівень адаптації системи до умов середовища та результативність її функціонування.

Здатність будь-якої системи до самоорганізації припускає досить високий рівень конструкції цієї системи та сформованість механізмів, що забезпечують самокорекцію й саморозвиток. Механізми саморегуляції, на думку Е.Г. Винограя, забезпечують адаптивне самоналаштування підсистем усіх рівнів на оптимальні режими функціонування й активне освоєння резервів організаційного прогресу в розвитку [2, с. 160–161]. Посилення потенціалу самоорганізації системи в цілому та окремих її підсистем дозволяє підвищити ефективність централізованого управління в системі, посилює процеси активного використання внутрішніх ресурсів та умов се-

редовища для оптимізації власного функціонування й розвитку.

Постановка завдання. Мета статті – визначити форми самоорганізації системи рефлексивної компетентності особистості в осіб юнацького віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом збільшилася кількість досліджень рефлексивної компетентності особистості як важливого інтегративного особистісного утворення, що не лише забезпечує підвищення ефективності виконання професійної діяльності, а й створює оптимальні умови для вирішення суб'єктом будь-яких проблемно-конфліктних ситуацій, які виникають у процесі його життєдіяльності. У рефлексивній психології С.Ю. Степанова та І.М. Семенова рефлексивна компетентність розуміється як складне інтегративне утворення, що поєднує різні форми рефлексії (комунікативну, кооперативну, особистісну й інтелектуальну) та забезпечує високу ефективність професійної діяльності особистості [7]. Г.І. Давидова визначає рефлексивну компетентність як властивість особистості, що дозволяє ефективно здійснювати рефлексивні процеси й реалізовувати рефлексивні здібності, а її процес розвитку не стримується «нормативним функціонуванням» [3, с. 11]. Важливий внесок у розробку концепції рефлексивної компетентності було зроблено також українськими вченими Ю.О. Бабаян, В.В. Желановою, К.Ф. Нор, І.В. Остапенко, В.М. Раскалінос, І.В. Ульянові та іншими. У традиціях української психології дослідження рефлексивної компетентності як метаутворення, що виступає одним із ключових чинників особистісного й професійного розвитку в різних сферах людської діяльності, визначає ефективність розвитку всіх інших видів компетентності [1, с. 24].

Ми розглядаємо рефлексивну компетентність як інтегративне утворення, що формується в процесі рефлексивного досвіду особистості та забезпечує високу продуктивність реалізації рефлексивності як загальної здібності за рахунок переведення потенційних форм в актуальні результати й досягнення. Ефективне функціонування рефлексивної компетентності забезпечують такі основні компоненти: 1) інформаційний компонент, що здійснює аналіз проблеми через визначення рефлексивних завдань, формування моделей проблеми, власної діяльності, себе як суб'єкта рефлексивної активності; 2) інструментальний компонент, що забезпечує високу продуктивність виконання рефлексивних форм активності (рефлексивних актів і дій, рефлексивної діяльності) за ра-

хунок застосування сформованої системи рефлексивних умінь; 3) оцінно-мотиваційний компонент, що здійснює контроль над виконанням рефлексивної активності через оцінювання власної активності та її результатів, формування прогнозів імовірних результатів і наслідків, визначення орієнтирів для подальшого саморозвитку; 4) поведінковий компонент, що забезпечує прийняття рішень у ситуаціях із високим рівнем невизначеності за рахунок обрання оптимальних стратегій обробки інформації та застосування стильових властивостей особистості, які забезпечують як високу ефективність функціонування, так і підтримку цілісності образу «Я».

Виклад основного матеріалу. Припускаємо, що ступінь самоорганізації системи залежить від співвідношення внутрішніх процесів інтеграції й диференціації системи, які суттєво впливають на структурні властивості системи, а через них – і на її можливості забезпечувати високий рівень функціонування своїх компонентів та окремих елементів. Зміна в характері співвідношення інтеграційних і диференційних тенденцій позначається на появі нових властивостей системи. Тому самоорганізацію можна розглядати також як своєрідне саморегулювання, відбір, унаслідок якого зберігаються лише ті властивості й зв'язки, які забезпечують успішне функціонування системи в певному діапазоні змін навколишніх умов [8, с. 197].

М.І. Сетров підкреслював, що відносини між процесами диференціації й інтеграції є складними, оскільки вони, з одного боку, нейтралізують переваги один одного, а з іншого – не можуть існувати один без одного. Учений вказував: «Для диференціації необхідна узгодженість проявів властивостей як функцій, інакше вони втрачають функціональний, доцільний характер для системи в цілому. Проте інтеграція завжди не просто «погоджує» дії функціонуючих властивостей, а й обмежує диференційованість системи» [5, с. 165]. Отже, баланс між процесами інтеграції та диференціації всередині системи може відповідати як високому, так і низькому рівню організації системи. Розвиток систем відбувається через постійну зміну співвідношення або в бік підвищення інтеграції, що зводить до диференціації, або в бік підвищення диференціації, що приводить до відокремлення складових системи, до руйнування існуючої структури взаємозв'язків.

Таким чином, підвищення рівня сформованості рефлексивної компетентності в процесі її розвитку супроводжується реструктуризацією її внутрішньої організа-

ції, яка виражається в зміні співвідношення процесів інтеграції та диференціації. Досягнення високого рівня за всіма цими параметрами відповідає такому стану системи рефлексивної компетентності, який, згідно з концепцією Л. фон Берталанфі, мало залежить від зовнішніх умов і визначається винятково параметрами системи [2]. А.В. Карпов припускає, що найвищий рівень організації системи відповідає високому ступеню міжрівневої інтеграції та внутрішньорівневої диференціації [4].

Дослідження ми проводили на вибірці осіб юнацького віку (від 15 до 25 років), оскільки саме на цьому віковому етапі процеси розвитку рефлексивних здібностей набувають високих темпів. Поширення усвідомленого рефлексивного досвіду, яке супроводжує процеси вирішення основних завдань юнацтва (самовизначення та інтеграції в спільність дорослих людей [6, с. 91]), сприяє трансформаціям у структурі рефлексивної компетентності, зміні характеру співвідношення тенденцій до диференціації та інтеграції.

Процедура кластерного аналізу (STATISTICA 10.0), проведена на первинних даних, зібраних у ході психодіагностичного обстеження 450 осіб юнацького віку за авторською дослідницькою програмою, дозволила нам виокремити чотири досить ізольовані підгрупи досліджуваних, які відрізняються за кількісними та якісними характеристиками. До складу першої

підгрупи увійшли 38 осіб, до складу другої підгрупи – 24 молоді особи, до третьої підгрупи – 37 осіб, четверту підгрупу сформували 16 осіб юнацького віку. Результати решти важко було віднести до будь-якої підгрупи.

Для оцінки сили тенденцій до диференціації й інтеграції ми використали метод аналізу інтеркореляційних матриць, отриманих для кожної підгрупи. Було використано три показники, запропоновані в дослідженнях А.В. Карпова, а саме: а) індекс когерентності структур, який визначається як функція кількості позитивних значущих зв'язків у структурі та міри їх значущості (підраховується сума балів, що відображають «вагу» кожного значущого коефіцієнта кореляції: 3 бали за значущості зв'язку на рівні $\alpha \geq 0,99$; 2 бали – за $\alpha \geq 0,95$; 1 бал – за $\alpha \geq 0,9$); б) індекс дивергентності структур, який визначається як функція кількості негативних значущих кореляційних зв'язків та міри їх значущості; в) індекс загальної організованості, який є функцією від загальної кількості позитивних і негативних зв'язків, а також їх значущості (визначається як сума індексу когерентності й дивергентності) [4].

Якщо індекс когерентності відображає тенденції до інтеграції окремих елементів, то індекс дивергентності структури вказує на ступінь диференційованості («роздробленості», «пухкості», а водночас відкритості, пластичності) структури. У таблиці 1

Таблиця 1

Характер внутрішньої структури рефлексивної компетентності в чотирьох визначених типах організації

№	Показники	Перший тип	Другий тип	Третій тип	Четвертий тип
1	Кількість позитивних зв'язків	48	36	41	28
2	Індекс когерентності	114	87	98	58
3	Кількість негативних зв'язків	1	1	3	7
4	Індекс дивергентності	1	1	6	12
5	Загальна кількість зв'язків	49	37	44	35
6	Індекс загальної організованості	115	88	104	70

Таблиця 2

Показники сили взаємозв'язків у різних типах організації рефлексивної компетентності

№	Показники	Перший тип	Другий тип	Третій тип	Четвертий тип
1	Індекс організації внутрішньокomпонентних зв'язків	41	44	35	26
2	Індекс організації міжкомпонентних зв'язків	29	12	15	26
3	Індекс організації внутрішньорівневих зв'язків	32	23	30	11
4	Індекс організації міжрівневих зв'язків	12	14	14	12

ми наводимо дані за такими показниками в чотирьох визначених нами типах організації системи.

Для уточнення значень за показником індексу загальної інтеграції ми визначили силу чотирьох видів зв'язків: 1) внутрішньокomпонентні зв'язки – взаємовідносини між елементами однієї підструктури системи (інформаційного, інструментального, оцінно-мотиваційного та поведінкового компонентів); 2) міжкомпонентні зв'язки – взаємовідносини між елементами різних підсистем; 3) внутрішньорівневі зв'язки – зв'язки, що відображають силу кореляційних взаємовідношень між елементами системи, які належать одному з трьох

рівнів (когнітивному, метакогнітивному та особистісному); 4) міжрівневі зв'язки, що відображають відносини між елементами різних рівнів організації.

У таблиці 2 наведено значення за різними типами зв'язків у чотирьох визначених типах організації системи.

Вважаємо, що висока сила міжкомпонентних і міжрівневих зв'язків свідчить про високий рівень інтеграції елементів системи. Про відносно високу інтегрованість організації можемо говорити в першому й четвертому типах. Високі значення за показниками сили внутрішньокomпонентних зв'язків та низькі значення за силою міжрівневих і міжкомпонентних зв'язків свідчать

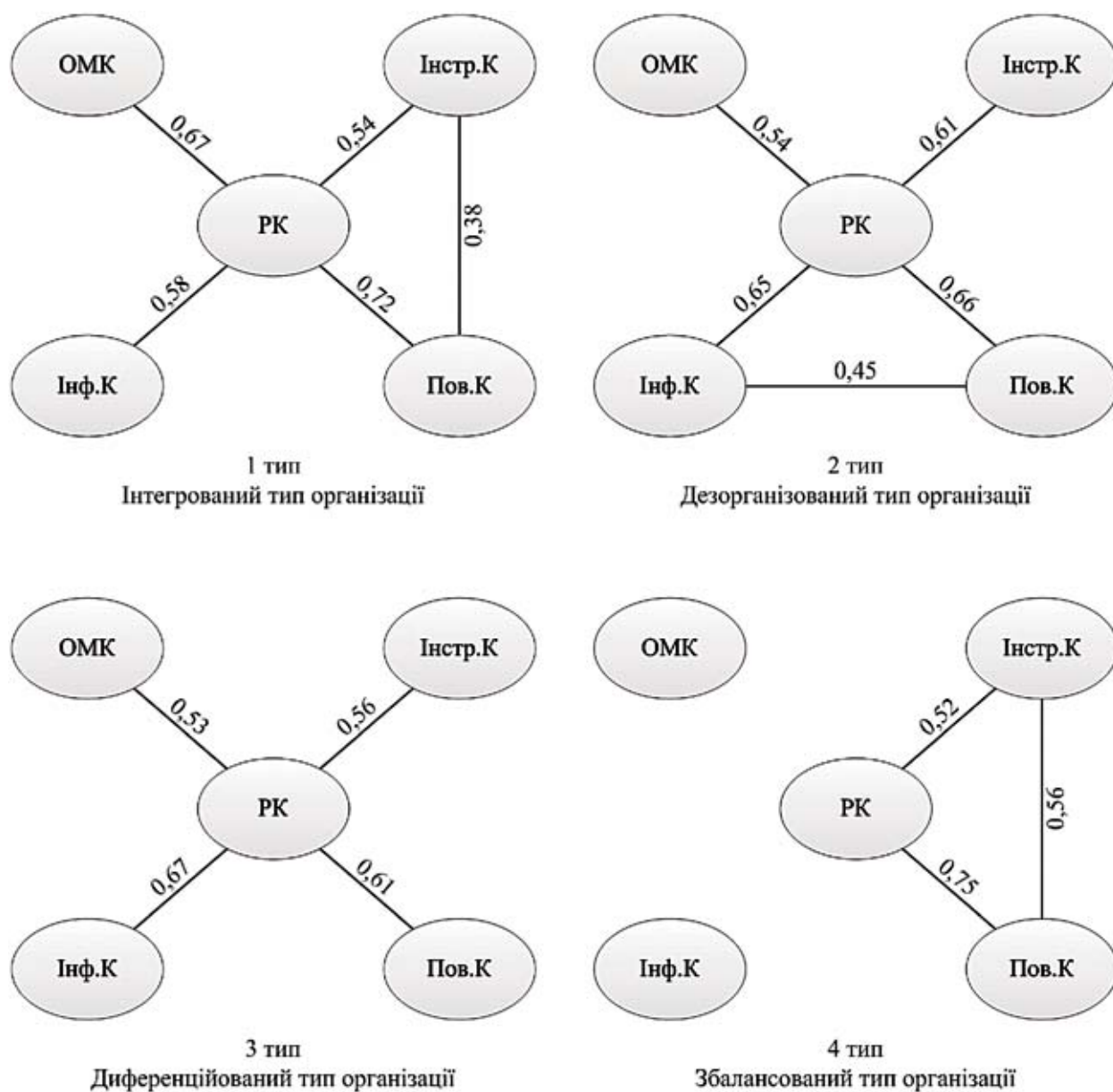

Рис. 1. Внутрішні структури рефлексивної компетентності чотирьох типів

Примітка: РК – рефлексивна компетентність, Инф. К – інформаційний компонент, Инстр. К – інструментальний компонент, ОМК – оцінно-мотиваційний компонент, Пов. К – поведінковий компонент.

про виражену тенденцію до диференціації системи. Оскільки в нас приблизно однакові значення в різних типах за показником сили міжрівневих зв'язків, то під час визначення рівня диференціації враховуваємо показник індексу дивергентності, наведений у таблиці 1. Можемо констатувати виражену тенденцію до диференціації в третього з визначених типів.

Отже, перший тип характеризується високим значенням за індексом загальної організації системи та вираженою тенденцією до інтеграції. Він отримав назву «інтегрований тип» організації рефлексивної компетентності. Другому типу властиві низькі значення за індексом загальної організації й індексом дивергентності. У нього не вираженими є тенденції до інтеграції та диференціації, тому він отримав назву «тип із низьким рівнем інтеграції й диференціації елементів рефлексивної компетентності» («дезорганізований тип»). Третій тип має високий рівень організації системи, оскільки елементи рефлексивної компетентності утворюють розгалужену структуру зв'язків і між компонентами системи, і між її різними рівнями організації. Система характеризується вираженням рівнем дивергентності, що свідчить про її гнучкість у засобах компенсації. Цей тип організації отримав назву «організований тип із вираженою тенденцією до диференціації» («диференційований тип»). Четвертий тип має найбільш суперечливу організацію, що виражається в низькому рівні загальної організації, проте у високо виражених тенденціях до інтеграції й диференціації елементів системи. У назві типу ми вирішили відобразити саме збалансованість засобів вираження тенденцій до інтеграції та диференціації, тому він отримав назву «збалансований тип» рефлексивної компетентності.

На підставі проведеного аналізу можемо констатувати, що в організації рефлексивної компетентності осіб юнацького віку домінують тенденції до інтеграції. Посилення диференціальних тенденцій відбувається через кардинальну перебудову внутрішньої структури всієї системи, через «руйнування» сталих взаємовідносин між окремими елементами.

На рисунку 1 ми зобразили чотири кореляційні плеяди, які відображають каркас внутрішніх структур, що відповідають різним типам організації рефлексивної компетентності.

Для рефлексивної компетентності інтегрованого типу характерна наявність значущих позитивних взаємозв'язків між показником сформованості рефлексивної компетентності та показниками сфор-

мованості всіх її чотирьох компонентів. Усі зв'язки є значущими на найвищому рівні ($\alpha \geq 0,999$). Також існує зв'язок між інструментальним і поведінковим компонентами ($r=0,38$; $\alpha \geq 0,99$), що свідчить про взаємозалежність процесів їх функціонування та розвитку. Збільшення рівня організації елементів одного з компонентів створює умови, сприятливі для підвищення рівня організації складових іншого.

Структура дезорганізованого типу організації рефлексивної компетентності дещо змінюється: послаблюється зв'язок між інструментальним і поведінковим компонентами ($r=0,08$), проте збільшується залежність рівня сформованості поведінкового компонента від рівня організації інформаційної складової ($r=0,45$; $\alpha \geq 0,95$). Це свідчить про те, що на цьому етапі процесу самоорганізації відбувається співвіднесення поведінкових ресурсів з уявленнями суб'єкта про власні можливості, які представлені особливостями організації метакогнітивної поінформованості ($r=0,49$; $\alpha \geq 0,95$), важливої складової інформаційного компонента. Отже, саме в юнацькому віці через актуалізацію механізму самооцінювання відбувається формування поведінкових елементів компетентності, які забезпечують суб'єкта відпрацьованими програмами поведінки та перевіреними алгоритмами дій у проблемно-конфліктних ситуаціях. Саме в цей період стабілізуються установки особистості, які регулюють динамічні й змістовні аспекти процесу прийняття рішення, формується позиція щодо управління власним життям. Чим більше інформації про рефлексію знає суб'єкт, чим вище він оцінює свої рефлексивні здібності, тим більш адаптивним є його поведінковий арсенал, оскільки він забезпечує ефективну реалізацію рефлексивної активності в складних умовах, здійснює мимовільний контроль над її перебігом.

Внутрішня структура диференційованого типу організації рефлексивної компетентності характеризується збалансованим поєднанням зв'язності й відокремленості елементів системи. Кожний компонент функціонує незалежно один від одного, однак усі вони пов'язані з показником загального рівня сформованості рефлексивної компетентності. У структурі цього типу з'являються негативні зв'язки між елементами системи, які демонструють можливі засоби компенсації слабко розвинених елементів. Високий рівень когнітивної складності системи критеріїв оцінювання форм рефлексивної активності може компенсувати низький рівень сформованості моделі «Я-рефлексуючого» ($r=-0,34$; $\alpha \geq 0,95$) та

стильових властивостей ($r=-0,34$; $\alpha \geq 0,95$), утворень особистісного рівня. Отже, інформацію про власні можливості здійснювати рефлексивну активність, про узгодженість своїх домагань з актуальними й потенційними можливостями суб'єкт може отримати також у разі проведення одиночних актів оцінювання своїх дій і їх результатів, у ході яких використовуються різноманітні критерії, а отримані оцінки узгоджуються одна з одною. На підставі подібного комплексного оцінювання суб'єкт може сформулювати адекватні оцінні судження щодо обраних ним засобів вирішення проблемної ситуації. Отримана інформація стає певним регулятором активності суб'єкта, оскільки дозволяє скорегувати програми поведінки, адаптуючи їх під реальні внутрішні умови.

Збалансованому типу організації компетентності властива низька зв'язність основних структурних компонентів. Показник рівня сформованості рефлексивної компетентності має значущі зв'язки лише з показником сформованості інструментального та поведінкового компонентів, які також пов'язані один з одним позитивним зв'язком. Отже, на цьому етапі самоорганізації майже повністю руйнується раніше утворена внутрішня структура, знов посилюється комплекс інструментально-поведінкових властивостей, який забезпечує ефективне функціонування системи, компенсуючи низьку обізнаність суб'єктів про рефлексію та різні її форми, недостатньо високу складність системи критеріїв оцінювання

рефлексивної активності. Нами отримані негативні значущі кореляційні зв'язки між рівнем сформованості системи знань суб'єкта про рефлексію та рівнем розвитку рефлексивних умінь метакогнітивного рівня ($r=-0,51$; $\alpha \geq 0,95$), між рівнем сформованості інформаційного компонента й рівнем сформованості рефлексивних стратегій ($r=-0,52$; $\alpha \geq 0,95$), між рівнем когнітивної складності системи критеріїв оцінювання та рівнем розвитку рефлексивних умінь метакогнітивного рівня ($r=-0,63$; $\alpha \geq 0,99$), між рівнем складності системи й рівнем сформованості всього поведінкового компонента ($r=-0,56$; $\alpha \geq 0,95$).

Отже, компенсація недорозвинених елементів рефлексивної компетентності відбувається за рахунок використання метакогнітивних рефлексивних умінь, спрямованих на регуляцію як основної розумової діяльності, так і самої рефлексивної активності суб'єкта, а також реалізації когнітивних стратегій вирішення рефлексивних завдань, що дозволяють суб'єкту завдяки проведенню раціонального, критичного, глибокого аналізу власної розумової активності економити ресурси, потрібні для виконання основної діяльності. Послаблення сили зв'язків між елементами системи, зменшення їх чисельності та поява від'ємних взаємовідносин сприяє досягненню стану певної рівноваги між силою вираження тенденцій до інтеграції й диференціації. Зрозуміло, що подібний баланс є тимчасовим станом, який перейде в іншу фазу про-

Таблиця 3

Етапи розвитку рефлексивної компетентності як системи, здатної до самоорганізації

Параметр	Етапи процесу самоорганізації			
	висока інтеграція елементів	зниження міри інтеграції	підвищення міри диференціації	встановлення балансу між інтеграцією та диференціацією
тип співвідношення зв'язків різних видів	потужні МК та ВК зв'язки, наявність ВР відносин	послаблення МК та ВР зв'язків	послаблення ВК та посилення ВР зв'язків	подальше послаблення ВК та посилення МК зв'язків
зміни у внутрішній структурі	наявність взаємозв'язків між загальним рівнем сформованості РК та всіма її складовими, значущі взаємовідносини між ІК та ПК	послаблення взаємозв'язків між ІК та ПК, формування позитивної взаємозалежності між ПК та ІнфК	незалежне функціонування компонентів системи РК один щодо одного	послаблення взаємозв'язків загального рівня сформованості РК з ІнфК та ОМК, посилення сили взаємозв'язку між ПК та ІК
тип організації	інтегрований	дезорганізований	диференційований	збалансований

Примітка: РК – рефлексивна компетентність; МК – міжкомпонентні зв'язки, ВК – внутрішньокомпонентні зв'язки; ВР – внутрішньорівневі відносини; ІК – інструментальний компонент рефлексивної компетентності; ПК – поведінковий компонент; ІнфК – інформаційний компонент; ОМК – оцінно-мотиваційний компонент.

цесу самоорганізації, у якому переважають тенденції до прогресуючої інтеграції елементів системи.

У таблиці 3 ми систематизували дані про етапи процесу самоорганізації, типи співвідношення різноманітних зв'язків (міжрівневих і внутрішньорівневих, міжкомпонентних і внутрішньоконпонентних), напрями трансформації внутрішньої структури рефлексивної компетентності.

Висновки. Таким чином, можемо стверджувати, що здатність системи рефлексивної компетентності до самоорганізації формується поступово в ході процесу, який супроводжується змінами внутрішньої структури системи й типу співвідношення внутрішніх тенденцій до інтеграції та диференціації елементів системи. Ми припустили, що процес самоорганізації відбувається від фази посиленої інтегрованості елементів через її ослаблення й збільшення сили тенденції до диференціації, досягаючи стану тимчасової рівноваги між цими двома тенденціями. Кожен із виокремлених нами типів організації рефлексивної компетентності має унікальне співвідношення внутрішніх зв'язків різних типів, саме трансформація яких забезпечує розвиток здатності до самоорганізації системи рефлексивної компетентності.

Якщо бажаним станом системи вважати співвідношення високої міри інтеграції й диференціації, то досягнення подібної рівноваги забезпечується формуванням потужної системи зв'язків між елементами різних компонентів та між різними рівнями організації (посилення міжкомпонентних і міжрівневих зв'язків) та послабленням взаємин між елементами одного компонента й одного рівня. У юнацькому віці лише розпочинається процес розвитку єдиної системи рефлексивної компетентності, внутрішня структура якої трансформується через посилення та послаблення різних типів зв'язків під впливом збільшення рівня сформованості окремих елементів.

Головною закономірністю функціонування рефлексивної компетентності як системи, здатної до самоорганізації, є домінування тенденцій «прогресуючої інтеграції» над тенденціями до «зростаючої диференціації» (за А.В. Карповим).

Перспективами подальших досліджень вважаємо порівняння визначених типів організації рефлексивної компетентності за показниками сформованості окремих елементів системи, окремих підструктур та всієї системи як цілості, що доповнить інформацію про характер розвитку системи впродовж юнацького періоду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабаян Ю.О. Структура рефлексивної компетентності викладача вищої школи / Ю.О. Бабаян, К.Ф. Нор // Психологічні науки : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 2(109). – С. 22–26.
2. Винограй Э.Г. Общая теория организации и системно-организационный подход / Э.Г. Винограй. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1989. – 336 с.
3. Давыдова Г.И. Рефлексивный диалог в образовательном процессе ВУЗа : автореф. дисс. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Г.И. Давыдова. – М., 2009. – 44 с.
4. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А.В. Карпов. – М. : Институт психологии РАН, 2004. – 424 с.
5. Сетров М.И. Степень и высота организации систем / М.И. Сетров // Системные исследования: ежегодник. – М. : Наука, 1969. – С. 156–168.
6. Ставицька С.О. Соціально-психологічні особливості реалізації потреби в саморозвитку, самооцінці життєвих цілей та самоставлення як компонентів розвитку самосвідомості в юнацькому віці / С.О. Ставицька // Проблеми сучасної психології. – 2014. – Вип. 23. – С. 595–607.
7. Степанов С.Ю. Принципы рефлексивной психологии педагогического творчества / С.Ю. Степанов, Г.Ф. Похмелькина, Т.Ю. Колошина, Т.В. Фролова // Вопросы психологии. – 1991. – № 5. – С. 5–14.
8. Юдин Б.Г. Процессы самоорганизации в малых группах / Б.Г. Юдин // Системные исследования: ежегодник. – М. : Наука, 1969. – С. 193–201.